

ARMAND D'ANGOUR

ΕΡΩΤΕΥΜΕΝΟΣ

ΣΩ

ΚΡΑ

ΤΗΣ

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

ΣΕΙΡΑ: ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Ερωτευμένος Σωκράτης – Η γέννηση ενός φιλοσόφου**

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: Socrates in Love – The Making of a Philosopher

Από τις Εκδόσεις Bloomsbury, Λονδίνο 2019

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Armand D'Angour

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Χαράλαμπος Μαγουλάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Κατερίνα Λελούδη

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τζίνα Γεωργίου

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχωτά

© Armand D'Angour, 2019

International Rights Management: Susanna Lea Associates

© Χάρτη: ML Design, 2019

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2020

Πρώτη έκδοση: Μάιος 2020

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-3437-7

Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-3438-4

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε. | PSYCHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Από το 1979 | Publishers since 1979

Έδρα: Head Office:

Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση | 121, Tatoi Str., 144 52 Metamorfossi, Greece

Βιβλιοπωλείο: Bookstore:

Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα | 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 | Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ARMAND D'ANGOUR

ΕΡΩΤΕΥΜΕΝΟΣ

ΣΩ
ΚΡΑ
ΤΗΣ

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ

Μετάφραση: Χαράλαμπος Μαγουλάς

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Χάρτης</i>	8
<i>Χρονολόγιο</i>	13
<i>Πρόλογος</i>	17
<i>Εισαγωγή: Κατεβάζοντας τον Σωκράτη από τα σύννεφα</i>	23
1. Για τον έρωτα του Σωκράτη	45
2. Σωκράτης ο πολεμιστής	61
3. Η εμφάνιση του Αλκιβιάδη	85
4. Ο κύκλος του Περικλή	105
5. Ένας φιλόσοφος γεννιέται	129
6. Το μυστήριο της Ασπασίας	155
<i>Επίλογος: Ο άγνωστος Σωκράτης</i>	169
<i>Σημειώσεις</i>	183
<i>Βιβλιογραφικές αναφορές</i>	199
<i>Ευρετήριο</i>	203
<i>Ευχαριστίες</i>	209

Ευτυχώς ή δυστυχώς, ο Σωκράτης που γνωρίζουμε
είναι ο Σωκράτης του Πλάτωνα.

Diskin Clay

Εὖ γὰρ ἴστε ὅτι οὐδεὶς ὑμῶν τοῦτον γινώσκει.
Αλκιβιάδης στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα

Γνώθι σαυτόν.

Ρήση αναγραμμένη στον ναό
του Απόλλωνα στους Δελφούς

Ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ.
Σωκράτης στην *Απολογία* του Πλάτωνα

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΟΥ 5ου ΑΙΩΝΑ (500-399 π.Χ.) ΠΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ

Σημειώσεις για τη χρονολόγηση:

1. Το αθηναϊκό έτος ξεκινούσε κατά τον μήνα Ιούλη, σύμφωνα με το δικό μας ημερολόγιο· επομένως, η Μάχη του Μαραθώνα τον Σεπτέμβριο του **490 π.Χ.** συνέβη κατά το έτος **490-89 π.Χ.** Για ευκολία, οι χρονολογίες στο βιβλίο αυτό αναφέρονται ως μεμονωμένες χρονιές· έτσι ο Σωκράτης γεννήθηκε κατά το έτος **469-8**, αλλά η χρονολογία που δίνεται είναι το **469 π.Χ.**

2. Το σύμβολο ~ που απαντά παρακάτω σημαίνει ότι η χρονολογία ή το γεγονός είναι προϊόν εικασίας.

- 500** Δημοκρατικό πολίτευμα στην Αθήνα συνεπεία των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη το **508**.
- 490** Ελληνοπερσικοί Πόλεμοι: Ο στρατός του Δαρείου ηττάται στη Μάχη του Μαραθώνα.
- 480** Ελληνοπερσικοί Πόλεμοι: Ο στόλος του Ξέρξη ηττάται στη Ναυμαχία της Σαλαμίνας.
- 470** ~Γέννηση της Ασπασίας.
469 Γέννηση του **Σωκράτη**.

- 460** Ο Περικλής αναδεικνύεται σε ηγέτη της Αθήνας μετά τον οστρακισμό του Κίμωνα το **461**. Εχθροπραξίες μεταξύ της Αθήνας και της Σπάρτης: «Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος».
- ~**455** Ο Περικλής χωρίζει με τη γυναίκα του Δεινομάχη.
- ~**451** Γέννηση του Αλκιβιάδη. Ο **Σωκράτης** επισκέπτεται τη Σάμο με τον Αρχέλαο.
- 450** ~Η Ασπασία φτάνει στην Αθήνα μαζί με τον γαμπρό της Αλκιβιάδη τον πρεσβύτερο.
- 447** Μάχη της Κορώνειας: ~η πρώτη στρατιωτική θητεία του **Σωκράτη**. Θάνατος του Κλεινία, πατέρα του Αλκιβιάδη.
- ~**445** Ο Περικλής και η Ασπασία συζούν.
- 440** Εκστρατεία του Περικλή για την υποταγή της Σάμου (**440-439**).
- 432** Ο **Σωκράτης** σώζει τη ζωή του Αλκιβιάδη στη Μάχη της Ποτίδαιας.
- 430** Δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου (**431-404**). Ο **Σωκράτης** και ο Αλκιβιάδης υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία στη βόρεια Ελλάδα.
- 429** Θάνατος του Περικλή από τον λοιμό. Η Ασπασία παντρεύεται τον Λυσικλή.
- 424** Ο **Σωκράτης** είναι παρών κατά την υποχώρηση στη Μάχη του Δηλίου.
- 423** Ανεβαίνει η παράσταση *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, στην οποία παρευρίσκεται ο **Σωκράτης**.
- 421** Ανεβαίνει η παράσταση *Ειρήνη* του Αριστοφάνη. Συνάπτεται η Νικίειος Ειρήνη με τη Σπάρτη.
- 420** Ο Αλκιβιάδης κατέρχεται στην πολιτική. Ο Σωκράτης στο *Συμπόσιο* του Ξενοφώντα.
- 416** Ο Αγάθωνας νικά στους τραγικούς αγώνες. Ο Σωκράτης περιγράφεται στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα.
- 415-413** Σικελική Εκστρατεία: ο Αλκιβιάδης εξορίζεται από την Αθήνα.

- 410** Αποκαθίσταται η δημοκρατία μετά το ολιγαρχικό πραξικόπημα («των Τετρακοσίων») κατά το **411**.
- 406** Ο **Σωκράτης** επιχειρηματολογεί στην Πρυτανεία ενάντια στη μαζική εκτέλεση των στρατηγών.
- 404** Η Σπάρτη κερδίζει τον Πελοποννησιακό Πόλεμο. Οι Τριάκοντα Τύραννοι στην Αθήνα. Ο **Σωκράτης** αρνείται να συλλάβει τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο.
- 403** Αποκαθίσταται η δημοκρατία στην Αθήνα.
- 400**
- 399** Δίκη και θανάτωση του **Σωκράτη**.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ποιος ήταν ο Σωκράτης;

Οι περισσότεροι από αυτούς που γνωρίζουν κάποια πράγματα για τον Σωκράτη τον φαντάζονται ως έναν στοχαστή, σοφό ή φιλόσοφο της αρχαίας Ελλάδας. Η εικόνα που ίσως έχουν στο μυαλό τους είναι αυτή του *Σκεπτόμενου* του Ροντέν ή ενός γέρου με λευκή γενειάδα και χλαμύδα. Σε κάποιους το όνομά του φέρνει στον νου μία μέθοδο εκμαίευσης απαντήσεων που έγινε γνωστή ως σωκρατικός έλεγχος, καθώς και τη δήλωσή του ότι δεν αξίζει να ζει κανείς ανεξέταστο βίο. Άλλοι, πάλι, φαντάζονται το δράμα της θανάτωσής του: Πώς, αφού πέρασε από δίκη και καταδικάστηκε σε θάνατο, φυλακίστηκε και αναγκάστηκε να πει το δηλητήριο – μία θανατηφόρα δόση κώνειου. Κάποιοι θα θυμούνται ότι ο Σωκράτης είχε μία αφοσιωμένη αλλά απαιτητική σύζυγο ή ερωμένη με το όνομα Ξανθίππη.

Ο αναγνώστης πιθανώς φαντάζεται ότι η ζωή και ο θάνατος του Σωκράτη έλαβαν χώρα στην αρχαία Αθήνα κατά τον Χρυσό Αιώνα, πεντακόσια χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού. Κατά την εποχή αυτή, ο πολιτισμός της αρχαίας Ελλάδας έφτασε σε δυσθεώρητα ύψη σε πολλούς τομείς της σκέψης, της τέχνης και της λογοτεχνίας – ανάμεσα σε άλλα, οι Έλληνες επινόησαν τη φιλοσοφία, τη ρεαλιστική γλυπτική, την έξοχη αρχιτεκτονική και το θεατρικό δράμα. Η ηγετική πολιτική φυσιογνωμία στην Αθήνα για πολλές δεκαετίες του 5ου π.Χ. αιώνα ήταν ο Περικλής, υπό την καθοδήγηση του οποίου η πόλη ανέπτυξε δημοκρατικούς θεσμούς, εξελίχθηκε σε θαλασσοκρατορία και έχτισε τον Παρθενώνα.

Ο Σωκράτης συνδέεται επίσης με άλλους μεγάλους φιλοσόφους της αρχαίας Ελλάδας, ιδίως με τους διαδόχους του, τον Πλάτωνα και τον Αριστο-

τέλη. Για πολλούς όμως αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι δεν άφησε καθόλου γραπτά κείμενα πίσω του. Ό,τι γνωρίζουμε για τη σκέψη του βασίζεται κατά κύριο λόγο στα γραπτά του Πλάτωνα, ο οποίος ήταν ένας νεαρός άνδρας στην τρίτη δεκαετία της ζωής του όταν πέθανε ο Σωκράτης. Άλλος ένας θαυμαστής του Σωκράτη, συνομήλικος του Πλάτωνα, ήταν ο στρατιωτικός και συγγραφέας Ξενοφώντας, του οποίου τα κείμενα περιγράφουν τον Σωκράτη από μια οπτική που αφορά πιο πολύ την καθημερινότητά του. Κανείς από τους δύο δεν θα πρέπει να γνώριζε προσωπικά τον Σωκράτη για περισσότερο από δέκα χρόνια, ενώ και οι δύο τον συνάντησαν όταν εκείνος ήταν ήδη σε προχωρημένη ηλικία.

Ο Πλάτωνας και ο Ξενοφώντας είναι οι δύο βασικές πηγές της σωκρατικής βιογραφίας. Ανάμεσά τους, ο Πλάτωνας θεωρείται γενικά πιο αξιόπιστος από ιστορική άποψη. Στα κείμενά του σκιαγραφείται μία έντονη εικόνα του Σωκράτη κατά τα τελευταία χρόνια της μέσης ηλικίας ως ενός οξύνοου, υψηλής παιδείας, πρωτότυπου στοχαστή και ενός επίμονου, είρωνα και συχνά εκνευριστικού εξεταστή. Επίσης, τα κείμενα του Πλάτωνα μας δίνουν μία φευγαλέα εντύπωση του Σωκράτη ως ενός γήινα ερωτικού άνδρα και τον απεικονίζουν ως εξαιρετικά γενναίο και ικανό πολεμιστή στο πεδίο της μάχης. Στα γραπτά του Ξενοφώντα, αντιθέτως, ο Σωκράτης εμφανίζεται περισσότερο ως ένας Αθηναίος κύριος, ένας πνευματώδης, πρόσχαρος και ενθουσιώδης συνομιλητής.

Και οι δύο συγγραφείς καθιστούν σαφές ότι ο Σωκράτης αδιαφορούσε για τα υλικά αγαθά και για την εμφάνισή του. Πράγματι, ήταν ένα πρόσωπο που στα τελευταία χρόνια της ζωής του αναγνωριζόταν ως φτωχό όσον αφορά τον υλικό πλούτο και συνηθισμένης εμφάνισης, μολονότι διέθετε αναμφίβολη διανοητική λάμψη και συναναστρεφόταν επί ίσοις όροις τους κορυφαίους στοχαστές και πολιτικούς της Αθήνας. Ο Πλάτωνας, γράφοντας κατά βάση με φιλοσοφικό πρίσμα, τον περιγράφει ως έναν άνθρωπο αφοσιωμένο σε θεωρητικές ιδέες, του οποίου η εξωτερική εμφάνιση ερχόταν μυστηριωδώς σε αντίθεση με μία εσωτερική ομορφιά που αιχμαλώτιζε πολλούς από όσους τον συναναστρέφονταν· από την άλλη, στα γραπτά του Ξενοφώντα ο Σωκράτης παρουσιάζεται με χιουμοριστικό τρόπο να υποτιμά τον εαυτό του αναφορικά με την εμφάνισή του και να αδιαφορεί γεμάτος αυτοπεποίθηση για τις παγίδες του υλικού πλούτου. Η εικόνα που αποκομίζουμε είναι αυτή ενός εξαιρετικού και πρωτότυπου στοχα-

στή που είναι πάντοτε φτωχός, πάντοτε ηλικιωμένος και πάντοτε άσχημος.

Η εικόνα αυτή δημιουργεί ένα μυστήριο γύρω από την ιστορία του Σωκράτη. Τι μεταμόρφωσε έναν νέο Αθηναίο, από ταπεινό, υποτίθεται, περιβάλλον και με πενιχρά μέσα, στον δημιουργό ενός τρόπου σκέψης και μιας φιλοσοφικής μεθόδου που ήταν εντελώς πρωτότυποι για την εποχή του και με τεράστια επιρροή κατόπιν; Μεταγενέστεροι βιογράφοι του Σωκράτη σπανίως εξετάζουν κάτι πέρα από τις εικόνες που φιλοτέχνησαν ο Πλάτωνας και ο Ξενοφώντας και υποθέτουν ότι τα νεανικά χρόνια του Σωκράτη δεν σχετίζονται με αυτά που ξέρουμε γι' αυτόν. Παραβλέπουν κρίσιμα, μολονότι διάσπαρτα, νήματα στοιχείων για την εφηβεία και τα πρώτα νεανικά του χρόνια, δηλαδή την περίοδο ακριβώς που οι ιδέες και οι στάσεις του μελλοντικού φιλοσόφου άρχισαν να εξελίσσονται. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι περισσότερες περιγραφές της ζωής του Σωκράτη να αποτυγχάνουν να συμπεριλάβουν θεωρήσεις οι οποίες, δεδομένων του πολιτιστικού περιβάλλοντος του στοχαστή και των ιστορικών συνθηκών, θα μπορούσαν με πιστικότητα να εξηγήσουν την προσωπική και διανοητική του διαδρομή.

Τι θα μπορούσε να έχει υπάρξει πηγή έμπνευσης σ' έναν νέο άνδρα στη θέση και την εποχή του Σωκράτη, ώστε να εγκαινιάσει έναν παντελώς καινούργιο τρόπο σκέψης και να αφιερωθεί σε μία τελείως διαφορετική φιλοσοφική έρευνα σε σχέση με αυτή που διεξήγαγαν οι προγενέστεροί του στοχαστές; Σε ποιο στάδιο ξεκίνησε η σταδιοδρομία του ως φιλοσόφου και γιατί; Τι συνέβη κατά την πρώτη νεότητα του Σωκράτη και επέφερε μία τέτοια αλλαγή; Με τι καταπιανόταν και τι είδους άνθρωπος ήταν κατά τα πρώτα αλλά και τα τελευταία εφηβικά του χρόνια; Εν συντομία, τι ήταν αυτό που έκανε τον Σωκράτη αυτό που ήταν;

Οι ερωτήσεις αυτές δεν έχουν απαντηθεί ακόμα. Για να γίνει αυτό, θα πρέπει κανείς να φέρει στο φως και να επεξεργαστεί τα στοιχεία όπως θα το έκανε ένας ντετέκτιβ ερευνητής, να ανασυνθέσει κομμάτι κομμάτι το ιστορικό φόντο και το κοινωνικό περιβάλλον του και να δομήσει μία αφήγηση για τα πρώτα χρόνια της ζωής του, που είναι άγνωστα και κερματισμένα σε βαθμό λήθης. Φαίνεται πως πολλές από τις απαντήσεις κρύβονται σε κοινή θέα. Το αθροιστικό αποτέλεσμά τους είναι εκπληκτικό, συναρπαστικό, ακόμη και συγκλονιστικό γι' αυτούς οι οποίοι υποθέτουν ότι γνωρίζουμε ήδη όλα όσα μπορούμε να μάθουμε για τον Σωκράτη.

Σκοπός αυτού του βιβλίου είναι να προσφέρει μία νέα, ιστορικά θεμε-

λιωμένη, θέαση της προσωπικότητας του Σωκράτη, των πρώτων χρόνων της ζωής του και των απαρχών του τρόπου σκέψης του. Καθώς τα στοιχεία για τα νεανικά χρόνια του Σωκράτη είναι σπάνια, έμμεσα και διάσπαρτα, θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε περιστασιακά στοιχεία και ιστορική φαντασία για να εμπλουτίσουμε τις λιγοστές πολύτιμες ενδείξεις που συναντούμε στις πηγές αναφορικά με το παρελθόν και τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Η απάντηση στην ερώτηση πώς άλλαξαν και εξελίχθηκαν οι ιδέες του απαιτεί από εμάς να αναδομήσουμε, με μεγάλη επιμέλεια ως προς τη χρονολόγηση και τις λιγότερο γνωστές αλλά αξιόπιστες πηγές για τη ζωή του Σωκράτη, την ιστορία των πρώτων χρόνων της μέσης ηλικίας του, της εφηβείας και των παιδικών του χρόνων.

Κοινά αποδεκτές θέσεις για τον Σωκράτη είναι ότι προέρχεται από ταπεινό περιβάλλον με λιγοστές ευκαιρίες εκπαίδευσης, ότι ως νέος θα πρέπει να ήταν λιγότερο άσχημος απ' ό,τι ως ενήλικος, ότι η έλλειψη στοιχείων για την πρώιμη ερωτική του ζωή πιθανώς υποδεικνύει την απουσία της και ότι ήταν πάντοτε περισσότερο στοχαστής παρά άνθρωπος της δράσης. Η εξέταση των στοιχείων θα μας δείξει ότι όλες αυτές οι υποθέσεις μπορεί να αντιστραφούν. Αυτό που αποκαλύπτεται είναι η εικόνα ενός δυνατού και ελκυστικού νέου από μία οικογένεια σχετικά εύρωστη οικονομικά, ο οποίος μεγάλωσε στο περιβάλλον της αθηναϊκής υψηλής τάξης, όπου κάθε αγόρι φιλοδοξούσε να δημιουργήσει όνομα για την ηρωική του ικανότητα στο πεδίο της μάχης και στην πολιτική ζωή. Επίσης, έμαθε να τραγουδά τα πιο σημαντικά έργα ελληνικής ποίησης, να παίζει λύρα και να υποβάλλει τον εαυτό του σε αυστηρή σωματική και πνευματική πειθαρχία, ενώ διδάχτηκε από κάποιους από τους καλύτερους δασκάλους της εποχής του και μόχθησε για να καλλιεργήσει τις πιο προηγμένες διανοητικές ασχολίες. Τέλος, η πνευματικά ερωτική προσέγγισή του στη ζωή βρήκε την έκφρασή της όχι στον γάμο – γνώρισε την Ξανθίππη στην ηλικία των πενήντα ή αργότερα, ενώ η σχέση που είχε με την πρώτη του γυναίκα, τη Μυρτώ, μας είναι άγνωστη – αλλά στη συντροφικότητα με έξυπνους άνδρες και, πάνω απ' όλα, στην αγάπη μίας από τις πιο συναρπαστικές και ευφυείς γυναίκες της εποχής του, της Ασπασίας από τη Μίλητο.

Η μορφή του νεαρού Σωκράτη που αναδύεται δεν εμπλουτίστηκε ποτέ καθ' ολοκληρίαν από αρχαίους ή νεότερους βιογράφους. Αυτό που διασαφηνίζεται είναι ότι τα πρώτα χρόνια της νεότητάς του αποτέλεσαν την πε-

ρίοδο κατά την οποία έκανε τη συνειδητή επιλογή, χάρη σε διάφορες μετασχηματιστικές εμπειρίες –εκ των οποίων η σχέση του με την Ασπασία μπορεί να ήταν η πιο σημαντική–, να επικεντρωθεί στην πνευματική ζωή. Μέχρι εκείνο το σημείο αλλά και πέρα απ’ αυτό, παρουσιαζόταν ως ένας εντυπωσιακός πολεμιστής, ως ένας γυμνασμένος παλαιστής και χορευτής, ως ένας βαθιά πεπαιδευμένος ομιλητής και ως ένας παθιασμένος εραστής.

Για να αντικρίσουμε τον Σωκράτη υπό ένα τέτοιο πρίσμα που δεν έχει προηγούμενο, απαιτείται να ακολουθήσουμε στοιχεία σχετικά με το πώς διαμορφώθηκαν η ζωή και η προσωπικότητά του και να ανακαλύψουμε εκ νέου τις εμπειρίες της νεότητάς του που τον κατέστησαν ένα νέο είδος ήρωα – έναν φιλόσοφο, του οποίου οι πρωτότυπες θεωρήσεις, η αντισυμβατική συμπεριφορά και το ηρωικό θάρρος ενώπιον του θανάτου έχουν μαγέψει τους στοχαστές και τους ερευνητές για σχεδόν δυόμισι χιλιάδες χρόνια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατεβάζοντας τον Σωκράτη από τα σύννεφα

Ο γιγάντιος βραχίονας ενός ξύλινου γερανού ταλαντεύεται αργά από τα αριστερά προς το κέντρο της σκηνής. Ένα μεγάλο ψάθινο καλάθι είναι κρεμασμένο από τις άκρες με τριχιές, μέσα στο οποίο κάθεται ένας ηθοποιός με προσωπίο και τα πόδια του κρέμονται κωμικά και απρεπώς από το κάθισμα του καλάθιού. Ο γερανός σταματά τρίζοντας, ενώ το καλάθι αιωρείται ακόμα απαλά από τα σκοινιά του. Από τη λικνιζόμενη κούρνια του αφ' υψηλού, ο Σωκράτης προφέρει τα πρώτα του λόγια με αλαζονεία:

«Θνητέ μου φίλε, τι ζητάς από μένα;»

Κάθομαι στο γραφείο μου στην Οξφόρδη και φαντάζομαι τη στιγμή που η μορφή του «Σωκράτη» κάνει την εμφάνισή της στην κωμωδία του Αριστοφάνη *Νεφέλες*. Μαζί μου είναι δύο ενθουσιώδεις φοιτητές που παρακολουθούν το μάθημά μου. Πρόκειται για το σύγχρονο ακαδημαϊκό ισοδύναμο της σωκρατικής μαιευτικής, καθώς ο δάσκαλος προσπαθεί να αποσπάσει απαντήσεις από τους μαθητές, υποβάλλοντας τις ιδέες και τις υποθέσεις τους σε κριτική ανάλυση. Οι ακτίνες του ήλιου περνούν μέσα από τα χωρίσματα των παραθύρων, καθώς οι φοιτητές διαβάζουν ο καθένας με τη σειρά του τις εργασίες τους πάνω στο τι αντιπροσωπεύει ο «Σωκράτης» στην κωμωδία αυτή. Το βασικό νόημα των επιχειρημάτων και των δύο είναι ότι το έργο, το οποίο ανέβηκε για πρώτη φορά σε

δραματικούς αγώνες στην αρχαία Αθήνα το 423 π.Χ., αναπαριστά με άδικο τρόπο τις πράξεις του φιλοσόφου και θα πρέπει να το εκλάβουμε αμιγώς ως κωμική παράσταση μπουρλέσκο – αυτό ήταν το εμπόρευμα του Αριστοφάνη, ο οποίος έμελλε να γίνει ο μεγαλύτερος κωμωδιογράφος της εποχής του, αλλά εκείνη τη χρονιά, λίγο μετά τα είκοσι, διάνυε τα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας του.

Ο «θνητός φίλος» στον οποίο απευθύνεται ο χαρακτήρας του Σωκράτη στο έργο είναι ένας γέρος χωριάτης με το όνομα Στρεψιάδης, ο αντιήρωας της κωμωδίας. Ο Στρεψιάδης εμφανίζεται στη σκηνή στην αρχή της κωμωδίας να στριφογυρνά γεμάτος αγωνία στο κρεβάτι του. Η αιτία της αϋπνίας του, όπως λέει στο κοινό, είναι ο άσωτος γιος του, ο Φειδιππίδης, ο οποίος είναι βαθιά χωμένος στα χρέη καθώς αγοράζει και συντηρεί άλογα ράτσας. Αυτό ήταν το αντίστοιχο για έναν νέο του 5ου π.Χ. αιώνα από καλή οικογένεια μ' έναν σημερινό νέο που κατασπαταλά τα χρήματα της οικογένειάς του σε γρήγορα αυτοκίνητα.

Ανήσυχος για το πώς θα πληρώσει τα χρέη του γιου του, ο Στρεψιάδης, το όνομα του οποίου συνδηλώνει τον «ανεμοστρόβιλο» (θα μπορούσε να μεταφραστεί στα αγγλικά με το στυλ του Ντίκενς ως «Artful Twister», δηλαδή «πανούργος ανεμοστρόβιλος»), μας λέει ότι έχει καταστρώσει ένα ευφρές σχέδιο. Έχει ακούσει ότι ο Σωκράτης διευθύνει μία σχολή που ονομάζεται «Φροντιστήριο», όπου οι μαθητές διδάσκονται να επιχειρηματολογούν για κάθε περίπτωση και να νικούν. Αντί λοιπόν να προσπαθεί να αποπληρώσει τα δάνεια του γιου του, αποφαινεται ο Στρεψιάδης, θα στείλει τον Φειδιππίδη στη σχολή, ώστε ο νέος να μάθει πώς να αποφύγει τα χρέη του χρησιμοποιώντας *επιχειρηματολογία*.

Αυτό μοιάζει να είναι η τέλεια λύση στις ανησυχίες του γέρου άνδρα. Αλλά ο Φειδιππίδης δεν θα πάρει. Μέλος της κλίκας των μοντέρνων νέων της Αθήνας, τρομάζει στη σκέψη ότι θα συναναστρέφεται τον Σωκράτη και τους ρακένδυτους και κοκαλιάρηδες διανοούμενους που παρακολουθούν τα μαθήματα στο Φροντιστήριο – νέοι σαν τον Χαιρεφώντα, τον σκελετωμένο ακόλουθο του Σωκράτη με τα μακριά μαλλιά, που φέρει το παρανόμι «νυχτερίδα» και λέγεται ότι κάποτε περιπλανήθηκε για να φτάσει να ρωτήσει το Μαντείο των Δελφών εάν «υπάρχει κάποιος σοφότερος από τον Σωκράτη» και να λάβει την απάντηση «όχι».

Καθώς απέτυχε να πείσει τον γιο του να γραφτεί στη σχολή, ο Στρεψιά-

δης αποφασίζει να παρακολουθήσει ο ίδιος τα μαθήματα. Παρουσιάζεται, λοιπόν, στην πόρτα του Φροντιστηρίου και ένας υπερόπτης φοιτητής του δίνει μία σύντομη περιγραφή των δραστηριοτήτων της σχολής. Περιδιαβάζοντας τους χώρους της σχολής, βλέπει κάποιους εσώκλειστους φοιτητές να έχουν διπλώσει στα δύο για να εξετάσουν γήινα φαινόμενα, με τα οπίσθιά τους να δείχνουν προς τα πάνω στον ουρανό για να εξερευνήσουν (σύμφωνα με τον Ξεναγό του Στρεψιάδη) τα ουράνια φαινόμενα. Αφού σχολίασε με ανέμελη άγνοια τα περίεργα αντικείμενα –μία μεγάλη σφαίρα κι έναν χάρτη της Ελλάδας– που αναπαριστούν τη μελέτη της αστρονομίας και της γεωγραφίας, ο Στρεψιάδης διακρίνει τον ίδιο τον Σωκράτη, τον αρχιδάσκαλο, να αιωρείται μέσα στο καλάθι του στην άλλη πλευρά της σκηνης. «Έι, Σωκράτη!» τον φωνάζει καλοπιάνοντάς τον, «Έι, Σωκρατάκη μου!»

Αυτό είναι το σύνθημα για να τεθεί σε κίνηση ο γερανός – μπορούμε να φανταστούμε έναν μυώδη, ιδρωμένο σκλάβο να κάθεται καβάλα στη βάση του μηχανισμού. Γραπώνοντας τις λαβές του γερανού, τα δυνατά χέρια του τεντώνονται για να μανουβράρουν προς το κέντρο της σκηνης τον μεγάλο ξύλινο βραχίονα, από τον οποίο κρέμεται ένα καλάθι που περιέχει έναν επιβάτη με γελοίο προσωπίο.

Κωμική ανύψωση

Ο γερανός ή *μηχανή* ήταν ένας σχετικά πρόσφατος σκηνικός μηχανισμός στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα, ο οποίος αγαπήθηκε για αρκετά χρόνια από το κοινό και τους θεατρικούς ποιητές. Από τον λατινικό όρο *māchina* προέρχεται η αγγλική λέξη «machine», ενώ από την ελληνική λέξη παίρνουμε το «mechanism». Στις λίγες αρχαίες τραγωδίες που μας έχουν σωθεί εμφανίζεται από μόνη της στο τέλος του δράματος. Συνήθως η μηχανή μεταφέρει κάποια θεϊκή μορφή, η οποία ανυψώνεται ψηλά από τη σκηνή για να εξηγήσει στους πρωταγωνιστές και το κοινό πώς η Μοίρα θα ξετυλίξει μία μπερδεμένη κατάσταση – κάποιο αδιέξοδο επιλογής, μια διαμάχη ή ένα πάθος που δημιούργησε η πλοκή του έργου. Ο θεός προφέρει την ευτυχή του λύση «από τη μηχανή»: είναι ο *από μηχανής θεός*.¹

Αντίθετα από τις τραγωδίες, οι αρχαίες κωμωδίες ήταν ένας συνδυα-

σμός χοντροκομμένων αστείων, πολιτικής σάτιρας και διακωμώδησης προσώπων και θεσμών. Ο Αριστοφάνης διασκέδαζε με το να παρωδεί τους θεσμούς της ίδιας της τραγωδίας, ανάμεσα στους οποίους ήταν και η ιερή χρήση της σκηηνικής μηχανής. Η δυνατότητα χρήσης του γερανού για χιουμοριστική σκηνή είναι ξεκάθαρη στην κωμωδία του *Ειρήνη*, η οποία παραστάθηκε το 421 π.Χ., δύο χρόνια μετά τις *Νεφέλες*. Το ιστορικό πλαίσιο της *Ειρήνης* ήταν ο διακαής πόθος των Αθηναίων να φτάσουν σύντομα σε ειρηνευτική συμφωνία οι εμπόλεμες πόλεις της Ελλάδας: οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους που πολεμούσαν ενάντια στους Αθηναίους και τους συμμάχους τους για περισσότερο από μία δεκαετία.

Η σύναψη ειρήνης, η Νικίειος Ειρήνη, η οποία πήρε το όνομά της από τον πολιτικό και στρατηγό Νικία που διεξήγαγε τις διαπραγματεύσεις από την πλευρά των Αθηναίων, έλαβε πράγματι χώρα περίπου την εποχή που ανέβηκε η *Ειρήνη*, το 421 π.Χ. Όμως ο πόλεμος φθοράς που διεξήγαγαν οι Σπαρτιάτες είχε πλήξει σκληρά τους γαιοκτήμονες και τους αγρότες της Αττικής. Ο πρωταγωνιστής της *Ειρήνης* είναι ο Τρυγαίος, ένας αγρότης από ένα χωριό της Αττικής. Έχοντας μπουχτίσει και κουραστεί από τη διαμάχη στην οποία έχει βυθιστεί η Αθήνα για μία δεκαετία, ο Τρυγαίος αποφασίζει να ανέβει στον Όλυμπο –όπως κάποτε είχε κάνει, κατά τη μυθολογία, ο ήρωας Βελλεροφόντης– με σκοπό να φέρει πίσω στη γη την προσωποποιημένη θεά Ειρήνη.

Ο Βελλεροφόντης είχε διασχίσει τους ουρανούς με το θρυλικό του φτερωτό άλογο, τον Πήγασο, αλλά ο Τρυγαίος σέλωσε ένα λιγότερο ευγενές πλάσμα, ένα γιγάντιο σκαθάρι. Στην αρχή του έργου εμφανίζονται σκλάβοι να ζυμώνουν μεγάλους σβόλους από κοπριά για να ταΐσουν το τερατώδες ζώο. Το σκαθάρι θα πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από ξύλινο πλαίσιο στο σχήμα σκαραβαίου και καλυμμένο με δέρματα και κουρέλια, ενώ θα διέθετε και άγρια κέρατα για να μπορεί να κρατιέται από αυτά ο Τρυγαίος. Αυτό το τρομακτικό αντικείμενο ήταν δεμένο με σκοινιά στις άκρες της μηχανής.

Το σκαθάρι αιωρούνταν ψηλά με τον γερανό, ενώ ο Τρυγαίος έγερνε με φόβο και πιανόταν στην πλάτη του. Καθώς ανέβαινε προς τον ουρανό, κλοτσούσε και καταδυόταν κάθε φορά που του ερχόταν κάποια μυρωδιά φαγητού από κάπου μακριά. Ο Τρυγαίος τού φωνάζει σε κατάσταση πανικού:

Μα τι κάνεις, μωρέ, κατά πού
 τα ρουθούνια σου γέρνεις; εκεί που περνούν οχετοί;
 Αχ υψώσου απ' τη γη θαρρετά·
 με γοργά κι απλωτά τα φτερά
 προς του Δία το παλάτι προχώρει γραμμή,
 και σ' αυτές τις κοπριές, στις επίγειες τροφές
 μη σιμώνεις τη μύτη σου, μη!
 Άνθρωπέ μου, τι κάνεις εκεί
 στου Πειραιά τα πορνόσπιτα; Βρε, τ' αμολάς;*

Στο σημείο αυτό ο τόνος της φωνής του ηθοποιού αλλάζει. Διασπώντας τη θεατρική ψευδαίσθηση, μιλάει με την πραγματική του φωνή:

Πώς τρέμω! Τώρα δεν το λέω στ' αστεία.
 Μηχανικέ, το νου σου· κάτι αέρια
 στριφογυρνούν εδώ στον αφαλό μου·
 πρόσεξε μη χορτάσω το σκαθάρι.

Πώς μπορούμε να εξαγάγουμε τίποτε σοβαρό από αυτό το χοντροκομμένο, κοπρολογικό χιούμορ; Λίγα στοιχεία είμαστε σε θέση να αντλήσουμε από την *Ειρήνη* σχετικά με τις ιστορικές προσπάθειες της εποχής να δοθεί ένα τέλος στον πόλεμο μεταξύ των ελληνικών πόλεων. Μπορούμε, λοιπόν, να ελπίζουμε ότι θα μάθουμε τίποτε για τον ιστορικό Σωκράτη από την άσχετη φαρσοκωμωδία στις *Νεφέλες*;

Μία ιστορία δύο Νεφελών

Όσον αφορά τις *Νεφέλες*, υπάρχει περαιτέρω περιπλοκή. Το πρωτότυπο έργο έχει χαθεί και το κείμενο που μας έχει σωθεί δεν είναι η εκδοχή που παραστάθηκε το 423 π.Χ. αλλά μία αναθεωρημένη εκδοχή που κυκλοφόρησε ο Αριστοφάνης σε γραπτό κείμενο λίγα χρόνια αργότερα. Στην προ-

---

* Η μετάφραση που χρησιμοποιείται εδώ και παρακάτω στο απόσπασμα της *Ειρήνης* είναι του Θρασύβουλου Σταύρου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2010. (Σ.τ.Μ.)

τότυπη εκδοχή της παράστασης το ευφρές σχέδιο του Στρεψιάδη στέφθηκε από επιτυχία. Συνεπικουρούμενος από την αδίστακτη επιχειρηματολογία που είχε διδαχτεί στη σχολή του «Σωκράτη», κατατροπώνει τους δανειστές του και κατόπιν συναντά τους θιασώτες του Φροντιστηρίου για να γιορτάσουν με πάταγο την επιτυχία.

Όταν όμως το έργο ανέβηκε το 423 π.Χ., συμμετέχοντας στον διαγωνισμό με τα έργα άλλων δύο κωμικών ποιητών, ο Αριστοφάνης γνώρισε μεγάλη απογοήτευση. Πίστευε, όπως μαθαίνουμε από το κείμενο του έργου που μας σώθηκε, ότι οι *Νεφέλες* ήταν το πιο αστείο και έξυπνο έργο του μέχρι τότε. Στο κοινό ωστόσο δεν άρεσε: Βρήκε το μήνυμά του αποκρουστικό και ανήθικο και αποδοκίμασε το αποτέλεσμα του. Οι *Νεφέλες* ήρθαν τελευταίες στον δραματικό διαγωνισμό.²

Όλα αυτά τα πληροφορούμαστε από την εκδοχή του έργου που μας σώθηκε, στην οποία ο Αριστοφάνης εξηγεί τις συνθήκες που τον ώθησαν στην αναθεώρηση. Σ' ένα τμήμα του αναθεωρημένου έργου που ονομάζεται *παράβασις* (κίνηση του χορού προς το κοινό), ένας ηθοποιός που αντιπροσωπεύει τον συγγραφέα βγαίνει μπροστά στη σκηνή και μιλά απευθείας στο κοινό. «Συμπολίτες μου», διαμαρτύρεται προς αυτούς, «απορρίψατε το έργο αυτό όταν παραστάθηκε για πρώτη φορά. Δεν καταλάβατε το χιούμορ μου, δεν πιάσατε το πνεύμα: ήταν τόσο ειρωνικό, τόσο υψηλής διανόησης, τόσο εκλεπτυσμένο για να το κατανοήσετε». Έτσι, ο ποιητής δηλώνει ότι ανασκεύασε το έργο του, ώστε να ταιριάζει στο χαμηλού επιπέδου γούστο του κοινού, επικεντρώνοντας την προσοχή του στα καθιερωμένα μοτίβα της φαρσοκωμωδίας (όπως του «γέρου που χτυπάει τον κόσμο με το ραβδί όταν λένε άσχημα αστεία») και αλλάζοντας το τέλος σύμφωνα με την προτίμηση των θεατών του. Το επιμύθιο της κωμωδίας –ότι αυτού του είδους η διδασκαλία που αποδίδεται στον Σωκράτη είναι καταδικαστέα– θα πρέπει να είναι απόλυτα σαφές ακόμα και στον πιο ανόητο θεατή.

Σ' αυτή τη νέα εκδοχή, επομένως, η πλοκή παίρνει άλλη τροπή. Αντί να μπλέκει με αναξιόλογα επιχειρήματα και αναξιοπρεπείς συμφωνίες, ο Στρεψιάδης παρουσιάζεται να αντιλαμβάνεται το λάθος του. Αυτή η αναδίπλωση προκύπτει όταν ο ίδιος του ο γιος, ο Φειδιππίδης, τον ξυλοφορτώνει σε μια διαφωνία πάνω σ' έναν λόγο που επιλέγει να απαγγείλει κατά το δείπνο. Ο λόγος προέρχεται από ένα τολμηρό έργο του πρωτοπόρου τραγωδού Ευριπίδη, το οποίο ο Στρεψιάδης λέει ότι θεωρεί απολύτως άσεμνο. Ως απάντη-

ση, ο Φειδιππίδης τον χτυπά και αρχίζει να επιχειρηματολογεί γιατί ξυλοκοπά τον πατέρα του με τρομακτική αποφασιστικότητα:

Πες μου τότε,
την ίδια αγάπη εγώ για σε δεν είναι δίκιο να έχω
και να σε δέρνω, αφού είν' αυτό η αγάπη, το να δέρνεις;
Άμαθο να 'ναι από χτυπιές το σώμα σου, κι εμένα
όχι; Δεν είν' ελεύθερη κι εμέ η καταγωγή μου;
«Θρηγνούν οι γιοι, να μη θρηγνεί ο πατέρας;»
Αυτό μονάχα στα παιδιά θα πεις το συνηθίζουν·
κι εγώ απαντώ πως «δυο φορές είναι παιδιά οι γερόντοι»
και το σωστό είναι πιο πολύ να κλαιν αυτοί απ' τους νέους,
αφού πολύ πιο αταίριαστα γι' αυτούς τα σφάλματα είναι.*

Το να χτυπάει ένας γιος τον πατέρα του θεωρούνταν από τους αρχαίους Έλληνες μία από τις χειρότερες πράξεις. Ο Στρεψιάδης, σοκαρισμένος από τη συμπεριφορά του Φειδιππίδη, μετανιώνει για την προηγούμενη πρωτοβουλία του και στρέφεται ενάντια στον Σωκράτη, τη σχολή του και σε όλα όσα υποστηρίζουν. Στην τελευταία σκηνή του έργου που έφτασε στα χέρια μας, ο γέρος βάζει φωτιά στο Φροντιστήριο και εκσφενδονίζει πέτρες στους μαθητές, ανάμεσα στους οποίους είναι και ο γιος του, καθώς αυτοί προσπαθούν να διαφύγουν από το φλεγόμενο κτίριο για να σωθούν. Ο θρίαμβος της σοφιστείας και των στρεβλών επιχειρημάτων που υπήρχε στο πρωτότυπο έργο του 423 π.Χ. μετατράπηκε, σ' αυτή την εκδοχή που κυκλοφόρησε λίγα χρόνια αργότερα, σε μία σκηνή που συμβολίζει τη βίαιη καταστροφή του επικίνδунου διανοουμενισμού.³

Ο Σωκράτης των Νεφελών

Ο Αριστοφάνης είχε επίγνωση του γεγονότος ότι η επιτυχία των αδίστακτων μεθόδων που καταλογίζει στον «Σωκράτη» στην πρώτη εκδοχή των *Νεφελών*

---

* Η μετάφραση που χρησιμοποιήθηκε στο απόσπασμα αυτό των *Νεφελών* είναι του Θρασύβουλου Σταύρου, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2010. (Σ.τ.Μ.)

δεν βρήκε ανταπόκριση στο κοινό. Δεν υπάρχει τρόπος να μάθουμε εάν η αναθεωρημένη εκδοχή, την οποία μπορούμε να διαβάσουμε μέχρι και σήμερα, τα είχε πάει καλύτερα. Δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι οι δεύτερες *Νεφέλες* παραστάθηκαν κάποια στιγμή, έστω και σε κάποιο άλλο θέατρο και όχι στο Θέατρο του Διονύσου, το μεγαλύτερο και υψηλότερου κύρους θέατρο των Αθηνών, όπου λάμβανε χώρα η πιο σημαντική θρησκευτική και δραματική εορτή της πόλης.

Άραγε το δυσάρεστο φινάλε με τον εμπρησμό του Φροντιστηρίου του Σωκράτη θα τύγχανε καλύτερης υποδοχής απ' ό,τι ο θρίαμβος των στρεβλών επιχειρημάτων; Ο Αριστοφάνης ξεκάθαρα πίστευε πως ναι. Ο υπαινιγμός είναι ότι ο Σωκράτης, τον οποίο θα γνώριζαν καλά οι περισσότεροι από τους θεατές, δεν συνδέεται απλώς και μόνο με αυτόν τον τρόπο επιχειρηματολογίας, αλλά επίσης αξίζει να τιμωρηθεί γι' αυτό. Η πρόσχαρη απεικόνιση της πτώσης του υπονοεί, συν τοις άλλοις, ότι ίσως δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στη μεγάλη μάζα των Αθηναίων πολιτών (τον δήμο), πολλοί εκ των οποίων θα πρέπει να ήταν αγράμματοι χωρικοί που συνέρρευσαν από τους δήμους της Αττικής για να παρακολουθήσουν την εορτή στο μεγάλο θέατρο της πόλης.

Οι θεατές, βέβαια, που παρακολουθούσαν τις κωμωδίες πήγαιναν στο θέατρο πρωταρχικά για να διασκεδάσουν. Είναι απίθανο, ως επί το πλείστον, να γνώριζαν τις πραγματικές απόψεις και μεθόδους του Σωκράτη. Τα αρχαία κωμικά έργα σχεδιάζονταν ώστε να περιλαμβάνουν βωμολοχίες και να προκαλούν, ενώ, όπως οι σημερινές κωμικές επιθεωρήσεις και οι σατιρικές παραστάσεις, είχαν την ελευθερία να ρίχνουν τα βέλη τους σε προσωπικούς και πολιτικούς στόχους. Στο πλαίσιο αυτό, ακόμη και όσοι είχαν μία ιδέα από τις φιλοσοφικές μεθόδους του Σωκράτη δεν θα ανησυχούσαν σοβαρά για το εάν η κωμωδία τις περιέγραφε με άδικο ή προκατειλημμένο τρόπο. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, θεωρείται ότι ο χαρακτήρας του «Σωκράτη» στις *Νεφέλες* απέχει από μία αληθινή ή ρεαλιστική απόδοση του ίδιου του άνδρα. Έχει γίνει αποδεκτό ότι αποτελεί μία σύνθετη περιγραφή κάποιων σύγχρονων της κωμωδίας δασκάλων, της ομάδας των διανοούμενων που ρητόρευαν δημόσια και τους απέδιδαν τον τίτλο «σοφιστές» – όνομα από το οποίο προέρχονται οι λέξεις «σοφιστεία» και «σόφισμα».

Οι σοφιστές ήταν από τους πιο έξυπνους πρωτότυπους στοχαστές του 5ου π.Χ. αιώνα. Λίγοι από αυτούς ήταν Αθηναίοι πολίτες. Κατά κύριο λόγο κα-

τάγονταν από ελληνικές πόλεις-κράτη εκτός Αθήνας, στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου, ή από ακόμα πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπως οι ελληνικές πόλεις στη νότια Ιταλία, στη Σικελία και την Ιωνία. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα συγκεντρώθηκαν όλοι στην Αθήνα, η οποία μετά τους Περσικούς Πολέμους είχε μετατραπεί σε πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο της Ελλάδας. Έκαναν μαθήματα και σε πολλές περιπτώσεις δημοσίευαν βιβλία και διατριβές πάνω σε επιστημονικά αντικείμενα που εκτεινόταν από τη γραμματική, την αστρονομία και την ιατρική μέχρι τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και την τέχνη του πολέμου. Μερικοί προσέφεραν τις συμβουλές τους σε θέματα στρατηγικής για το πώς κερδίζονται οι μάχες. Οι περισσότεροι από αυτούς θεωρούνταν ύποπτα επιδέξιοι στο να διδάσκουν στρατηγικές επιτυχούς επιχειρηματολογίας.

Τα αντικείμενα που ερευνούν ο «Σωκράτης» και η σχολή του στις *Νεφέλες* περιλαμβάνουν τυπικούς «σοφιστικούς» κλάδους όπως η αστρονομία, η γεωγραφία, η φυσική ιστορία, η ακουστική, οι μετρήσεις και η γραμματική. Οι συνηθισμένοι Αθηναίοι, οι ενασχολήσεις των οποίων αφορούσαν κυρίως πρακτικούς κλάδους –έμποροι, τεχνίτες, στρατιωτικοί και προπάντων αγρότες–, θεωρούσαν τις εγκεφαλικές αναζητήσεις τέτοιου είδους ανάξιες ή ακόμα χειρότερες και δεν έβλεπαν με καλό μάτι αυτούς που τις ασκούσαν και τις δίδασκαν. Οι περισσότεροι Αθηναίοι ήταν επίσης δεισιδαίμονες, ενώ επικρατούσε μία διάχυτη ανησυχία ότι η λογική εξήγηση των φυσικών φαινομένων, τα οποία παραδοσιακά θεωρούνταν εκδηλώσεις της θεϊκής δύναμης, αποτελούσε μία επισφαλή πρακτική από θρησκευτική άποψη, που διακινδύνευε να προκαλέσει τη θεϊκή οργή. Αρκετοί ορθολογιστές στοχαστές, όπως ο φιλόσοφος Αναξαγόρας ο Κλαζομέσιος, είχαν κατηγορηθεί για το παράπτωμα της ασέβειας και πέρασαν από δίκη.

Οι εξεζητημένες διανοητικές αναζητήσεις δεν ήταν το είδος του αντικειμένου με το οποίο ασχολούνταν στην πραγματικότητα ο Σωκράτης, σύμφωνα με τις περιγραφές του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, των δύο συγγραφέων που παρέχουν τις πληρέστερες πληροφορίες γι' αυτόν. Υπάρχουν, βέβαια, ενδείξεις ότι πιο νέος ο Σωκράτης είχε επιδείξει ενδιαφέρον για τις επιστημονικές θεωρίες και ιδιαίτερα για τη μελέτη της φύσης. Ο Πλάτωνας στον *Φαίδωνα*, όπου εξιστορεί τις τελευταίες ώρες του Σωκράτη, τον βάζει να λέει ότι αρχικά είχε μεγάλο ενθουσιασμό για την έρευνα των φυσικών φαινομένων, μόνο και μόνο για να διαψευστούν αργότερα οι προσδο-

κίες του, καθώς η έρευνα αυτή δεν του προσέφερε καμία από τις απαντήσεις σχετικά με τα ζητήματα της ζωής που αναζητούσε.⁴

Ο Πλάτωνας αρεσκοτόταν να διαφοροποιεί τον Σωκράτη από τους σοφιστές. Δεν ήθελε η φήμη τους για τον ευρηματικό και πολύπλοκο τρόπο έκφρασης εις βάρος της αλήθειας να κολλήσει και στον Σωκράτη. Ως εκ τούτου, πιθανόν υποβάθμισε το ενδιαφέρον του νεαρού Σωκράτη για τα αντικείμενα με τα οποία ασχολούνταν οι σοφιστές. Εάν όμως για μία περίοδο των πρώτων νεανικών του χρόνων, όπως υπαινίσσεται ο Πλάτωνας, ο Σωκράτης ασχολήθηκε με ό,τι θεωρούνταν «σοφιστικές» ιδέες, τότε η απεικόνισή του ως ερευνητή ή επιστήμονα στην κωμωδία του Αριστοφάνη το 423 π.Χ. ίσως να μην ήταν τόσο άστοχη όσο πίστευαν κάποιοι μεταγενέστεροι αναγνώστες.

Η κωμική περιγραφή του Σωκράτη κατά τη δεκαετία του 420 π.Χ., περίπου την εποχή που γεννήθηκαν ο Πλάτωνας και ο Ξενοφώντας, μας προσφέρει, επομένως, μία σημαντική διόρθωση στις εξιδανικευμένες εικόνες που δίνουν οι βιογράφοι του, παρουσιάζοντάς τον ως αναλυτικό εξεταστή πάνω σε ηθικά ζητήματα και πρότυπο ορθής κοινής λογικής αντίστοιχα. Η προσγειωμένη κωμωδία των *Νεφελών* μάς υπενθυμίζει ότι ο Σωκράτης, παρ' όλες τις αρετές που όντως είχε, δεν ήταν ένας άγιος αλλά ένας άνθρωπος με σάρκα και οστά, του οποίου οι ιδέες και η συμπεριφορά διακινδύνευαν να τον καταστήσουν μη αρεστό στους συμπολίτες του. Τα ελαττώματά του, οι αντιφάσεις και η ιδιοσυγκρασία του θα ήταν πιο εμφανή στους συγκαίριούς του παρά στις επόμενες γενιές, οι οποίες πρέπει να βασίστηκαν σχεδόν εξολοκλήρου πάνω στις επιλεκτικές περιγραφές θαυμασμού που παρείχαν μετά τον θάνατό του οι υποστηρικτές και οι θιασώτες του.

Μολαταύτα, κανένας φιλόσοφος πριν ή μετά τον Σωκράτη δεν ήταν σαν κι αυτόν. Ήταν ο πιο ασυνήθιστος και πρωτότυπος στοχαστής της εποχής του, ενώ η κληρονομιά της ζωής και του θανάτου του τον ανέδειξε σε ήρωα της ηθικής και της φιλοσοφίας για τις ερχόμενες γενιές. Αυτό που οι βιογράφοι του δεν μας λένε και ίσως να μη γνώριζαν ακριβώς, παρότι αφήνουν διάσπαρτα στοιχεία στα ογκώδη τους βιβλία, είναι το πώς και το γιατί ο Σωκράτης, ο οποίος μεγάλωσε από πολλές απόψεις ως ένας συνηθισμένος νεαρός Αθηναίος του καιρού του, άλλαξε κάποια στιγμή ανάμεσα στην πρώτη του νεότητα και τη μέση ηλικία και έγινε ο εξαιρετικός στοχαστής που γνώρισαν και λάτρεψαν.

Δραματοποιώντας τον Σωκράτη

Περίπου το 200 μ.Χ., έξι αιώνες μετά την παράσταση των *Νεφελών*, ο πολυμαθής Ρωμαίος συγγραφέας Αιλιανός έγραψε για ένα περιστατικό που συνέβη κατά την πρώτη και πιθανόν μοναδική για πέντε αιώνες παράσταση της κωμωδίας. Αφηγήθηκε πως ο ίδιος ο Σωκράτης, ο οποίος ήταν παρών στο κοινό, σηκώθηκε από τη θέση του για να δείξει στους θεατές ποια υποτίθεται πως ήταν τα οπίσθια της κωμωδίας.⁵

Παρά το ετεροχρονισμένο της μαρτυρίας, έχουμε έναν καλό λόγο να πιστεύουμε ότι ο Σωκράτης πιθανώς ήταν παρών όταν ανέβηκε το έργο. Στα εν άσσει Διονύσια, τη μεγαλύτερη θρησκευτική γιορτή της Αθήνας που πραγματοποιούνταν στις αρχές της άνοιξης, παρίστατο ένα καθόλου αμελητέο ποσοστό του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού της πόλης (ίσως επίσης και κάποιες γυναίκες, μολοντί θα αποτελούσαν τη μειονότητα του κοινού). Στην πλατωνική εκδοχή του λόγου του Σωκράτη κατά τη δίκη του, την *Απολογία*, εμφανίζεται ο Σωκράτης να αναφέρει την περιγραφή του ως διδασκάλου ανήθικης επιχειρηματολογίας στις *Νεφέλες*, λέγοντας ότι η κωμωδία προκάτελαβε αρνητικά τους Αθηναίους εναντίον του.

Ο Σωκράτης ήταν σαράντα έξι ετών όταν ανέβηκε η κωμωδία. Στην εποχή του το Θέατρο του Διονύσου κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν το εντυπωσιακό ημικυκλικό πέτρινο κτίριο που έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα και αναμορφώθηκε περαιτέρω τον επόμενο αιώνα, αλλά ένας μεγάλος ανοικτός χώρος με βαθμιδατές σειρές ξύλινων καθισμάτων που είχαν θέα από τρεις πλευρές προς την υπερυψωμένη σκηνή.⁶ Λέγεται ότι ο Σωκράτης σπάνια παρακολουθούσε παραστάσεις, εκείνη τη φορά όμως ήταν παρών, διότι ήξερε ότι η κωμωδία του Αριστοφάνη (ενδεχομένως και άλλες κωμωδίες που θα ανέβαιναν κατά τη διάρκεια της γιορτής) θα παρουσίαζε έναν χαρκτήρα με το όνομα «Σωκράτης».

Μπορούμε να φανταστούμε τον Σωκράτη να σηκώνεται νωρίς εκείνο το όμορφο ανοιξιάτικο πρωινό και να παίρνει τον δρόμο προς το κέντρο της πόλης από το σπίτι του στον δήμο της Αλωπεκής, ο οποίος βρισκόταν νοτιοανατολικά λίγο έξω από τα τείχη της πόλης. Ήταν και η εποχή της έναρξης της περιόδου ναυσιπλοΐας, όταν ο καιρός ήταν ζεστός και οι θάλασσες ήρεμες, οπότε επισκέπτες από όλο το Αιγαίο συμμετείχαν στον εορτασμό και παρακολουθούσαν τις θεατρικές παραστάσεις. Έρχονταν επίσης ξένοι,

έμποροι και δάσκαλοι από την Πελοπόννησο και τη βόρεια ηπειρωτική χώρα, τα νησιά του Αιγαίου και τις ελληνικές πόλεις της Ιωνίας.

Για να είναι το κύριο θέμα μιας κωμωδίας που παραστάθηκε στα εν άστει Διονύσια, σημαίνει ότι ο Σωκράτης εκείνη την εποχή ήταν πολύ γνωστή φυσιογνωμία στους συμπολίτες του. Ένας χαρακτήρας με το όνομα «Σωκράτης» εμφανίστηκε σε προηγούμενες κωμωδίες, καθώς επίσης και σε άλλες δύο τουλάχιστον από αυτές που παραστάθηκαν εκείνη τη χρονιά, μία εκ των οποίων ανέβηκε στην ίδια γιορτή με τις *Νεφέλες*. Ο *Κόννος*, έργο του αντιπάλου του Αριστοφάνη Αμειψία, πήρε το όνομά του από τον δάσκαλο της λύρας που δίδαξε το όργανο στον ενήλικο Σωκράτη. Η κωμωδία του Αμειψία έχει χαθεί πλέον, εκτός από μερικές φράσεις, οι οποίες υποδεικνύουν ότι παρουσιαζόταν επί σκηνής ο Σωκράτης ως ανίκανος μαθητής, ο οποίος μάλλον ζοριζόταν με τα πρωτοποριακά στιλ μουσικής που ήταν στη μόδα εκείνον τον καιρό.

Το έργο του Αμειψία κέρδισε τις *Νεφέλες* στον διαγωνισμό και κατέλαβε τη δεύτερη θέση· το πρώτο βραβείο πήρε ένας παλιότερος κωμωδιογράφος, ο Κρατίνος, του οποίου η κωμωδία *Πυτίνη* δεν είχε καμία σχέση με τον Σωκράτη. Είχε ως θέμα τον ίδιο τον γερο-Κρατίνο, ο οποίος είχε γίνει συστηματικά το αντικείμενο χλεύης στις κωμωδίες των αντιπάλων του επειδή μεθούσε, και απαντούσε στους επικριτές του δείχνοντας πως το κρασί είναι αναγκαίο εάν ένας ποιητής θέλει να γράψει καλές κωμωδίες. Το κοινό προτίμησε περισσότερο το προσγειωμένο χιούμορ του Κρατίνου και όχι τη διακωμώδηση του Σωκράτη από τον Αμειψία στον *Κόννο*, ούτε την εκλεπτυσμένη σάτιρα του Αριστοφάνη.

Αν και αρκετά γνωστός στους συμπολίτες του, ο Σωκράτης δεν ήταν οικεία φυσιογνωμία στους Έλληνες επισκέπτες από άλλες πόλεις-κράτη εκτός Αθηνών. Σύμφωνα με τον Αιλιανό, κάποιοι μη Αθηναίοι θεατές των *Νεφελών* ακούστηκαν να ρωτούν «ποιος είναι αυτός ο Σωκράτης;» και στη συνέχεια ο Σωκράτης σηκώθηκε από τη θέση του στο θέατρο και στάθηκε όρθιος σιωπηλά για το υπόλοιπο της παράστασης, χειρονομία που είχε την πρόθεση να καταδείξει σε όλους ποιος είναι ο πραγματικός Σωκράτης (ο Αιλιανός υποθέτει ότι το προσωπείο του χαρακτήρα στη σκηνή έμοιαζε πολύ με τον ίδιο τον Σωκράτη). Κάποιοι ερμήνευσαν την κίνηση του Σωκράτη ως υπόδειξη ότι «ο χαρακτήρας επί σκηνής υποτίθεται ότι περιγράφει εμένα», ενώ άλλοι ως προειδοποίηση του κοινού ότι «ο χαρακτήρας δεν περιγράφει εμένα». Όποιος κι αν ήταν ο σκοπός του, μπορούμε να φανταστούμε τον

φιλόσοφο να στέκεται με μια έκφραση απάθειας στο πρόσωπό του για να δηλώσει σε όλους ανεξαιρέτως ότι «είμαι ο Σωκράτης» – αυτό μας θυμίζει κάπως την εμβληματική σκηνή στην ταινία *Σπάρτακος*, όπου ο ήρωας που υποδύεται ο Kirk Douglas δηλώνει «είμαι ο Σπάρτακος».

Η πράξη αυτή του Σωκράτη μάς υπενθυμίζει την ικανότητά του να στέκεται ακίνητος για πολλή ώρα σε κατάσταση έκστασης ή ακόμα και κατατονίας, γεγονός που είχε προκαλέσει περιέργεια και σχόλια από περαστικούς σε παλαιότερες περιπτώσεις. Θα μπορούσε ίσως κανείς να υποθέσει ότι αυτή η στάση οφείλεται σε κάποιου είδους ιδιαίτερη ψυχολογική ή σωματική πάθηση· και, αν μία τέτοια πάθηση ταλαιπώρησε τον Σωκράτη από τα νεανικά του χρόνια, είναι πιθανό να έπαιξε κάποιον ρόλο στη στροφή του προς τον φιλοσοφικό βίο.

Το πραγματικό δράμα

Ακούγοντας τους φοιτητές μου να διαβάζουν τις εργασίες τους και να προσπαθούν να διακρίνουν τον «πραγματικό» Σωκράτη από εκείνον που απεικονίζεται στην κωμωδία, οπτικοποιώ τη δραματική στιγμή που αυτός ταλαντεύεται στη σκηνή κρεμασμένος από έναν γερανό. Αυτή η κωμική είσοδος θα πρέπει να ήταν πολύ αποτελεσματική και μας υπενθυμίζει ότι αρκετά επεισόδια της ζωής του Σωκράτη περικλείουν στοιχεία που δυνάμει εμπιρεύουν δραματικά χαρακτηριστικά, αν και λιγότερο εύθυμα.

Σ' ένα σημείο στο *Συμπόσιο* του Πλάτωνα, επί παραδείγματι, μαθαίνουμε πως ο Σωκράτης είχε λάβει μέρος σε μία μακροχρόνια και εξουθενωτική στρατιωτική εκστρατεία στη βόρεια Ελλάδα, βάδιζε μέσα στα χιόνια και τον πάγο ξυπόλυτος και έσωσε ολομόναχος τον φίλο του Αλκιβιάδη από τη φωτιά της μάχης. Κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, κάποιοι περιέργοι στρατιώτες που διασκέδαζαν τον παρατήρησαν να στέκεται εντελώς ακίνητος, κατά τα φαινόμενα βυθισμένος στις σκέψεις του, για μία ολόκληρη νύχτα. Μία άλλη φορά που ο Σωκράτης στεκόταν χωρίς να κινείται, καταπώς φαίνεται χαμένος στους συλλογισμούς του, ήταν λίγο πριν φτάσει στη γιορτή που περιγράφεται στο πλατωνικό *Συμπόσιο*. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να φτάσει αργά στο δείπνο· ωστόσο, στο τέλος μίας σειράς ομιλιών από τους παρευρισκόμενους στη γιορτή με θέμα τον Έρωτα, ο απόλυτα σκληρα-

γωγημένος Σωκράτης περιγράφεται να μη σταματά να πίνει και να συζητά ευδιάθετα μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες, ενώ οι υπόλοιποι συνδαιτυμόνες έχουν υποκύψει στο κρασί και τον ύπνο.

Αλλού πληροφορούμαστε ότι ο Σωκράτης, ως μέλος του σώματος των πρυτάνεων προς τα τέλη της ζωής του, το 406 π.Χ., βρέθηκε ενώπιον μίας εχθρικής αίθουσας και πιθανόν ενός οργισμένου πλήθους και κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να αποτρέψει την παράνομη μαζική εκτέλεση χωρίς δίκη των έξι Αθηναίων στρατηγών, οι οποίοι είχαν αποτύχει να περισυλλέξουν τους ναυαγούς που πνίγονταν στην καταιγίδα που ξέσπασε μετά τη Ναυμαχία των Αργινουσών. Παρόμοιο θάρρος επέδειξε και σε μία ακόμη περίπτωση, δύο χρόνια αργότερα, όταν διακινδυνεύοντας να εκτελεστεί με συνοπτικές διαδικασίες αφήγησε τις διαταγές να συλλάβει έναν αθώο πολίτη, τον Λέοντα τον Σαλαμίνιο, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε θάνατο από τους Τριάκοντα, ένα τυραννικό καθεστώς που κατέλαβε την εξουσία μετά την ήττα της Αθήνας από τη Σπάρτη στον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

Τα ηρωικά και ταυτόχρονα θεατρικά χαρακτηριστικά αυτών των επεισοδίων ωχριούν μπροστά στη δραματική κορύφωση της ζωής του Σωκράτη, τη δίκη και τη θανάτωσή του. Κατηγορούμενος για «διαφθορά των νέων και εισαγωγή καινών δαιμονίων», ο Σωκράτης πέρασε από δίκη ενώπιον ενός δικαστηρίου αποτελούμενου από πεντακόσιους συμπολίτες του. Αφού απέτυχε να τους πείσει να ψηφίσουν υπέρ της αθώωσής του εκφωνώντας τον λόγο που υποτίθεται ότι έχει καταγραφεί στην *Απολογία* του Πλάτωνα, καταδικάστηκε σε θάνατο και φυλακίστηκε. Ο Πλάτωνας περιγράφει στον *Φαίδωνα* τη συνάντηση των απελπισμένων ακολούθων του Σωκράτη στη φυλακή για μία τελευταία συζήτηση πάνω στη ζωή και τον θάνατο. Κατόπιν, έμειναν και τον παρακολούθησαν να πίνει το κώνειο, το οποίο τον παρέλυσε σιγά σιγά από τα πόδια προς τα πάνω και στο τέλος σταμάτησε τους χτύπους της καρδιάς του μέσα σε λίγα λεπτά.

Η τελευταία σκηνή έχει εξάψει τη φαντασία λογοτεχνών, ζωγράφων, σκηνοθετών, σατιρικών συγγραφέων. Αναρωτιέμαι αν θα μπορούσε κανείς να αφηγηθεί την ιστορία του Σωκράτη πάνω στο σανίδι ή σε ταινία, συνδυάζοντας κάποια από τα πιο ενδιαφέροντα περιστατικά της ζωής του και κλείνοντας με τη σκηνή του θανάτου του. Κάποιοι κινηματογραφιστές, όπως ο Roberto Rossellini με το φιλμ *Σωκράτης* του 1971, το προσπάθησαν όχι με ιδιαίτερη επιτυχία. Όχι μόνο είναι δύσκολο να συλλάβει κανείς την ατμό-

σφαιρα της ζωής στην αρχαία Αθήνα αλλά και η ιστορία του Σωκράτη όπως τη γνωρίζουμε δεν μεταφέρεται αρκετά καλά στην οθόνη.

Γιατί όμως ισχύει αυτό; Ενώ ο φιλόσοφος ήταν αναμφίβολα μία δραματική μορφή από πολλές απόψεις, στις σελίδες του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα εμφανίζεται κυρίως ως στοχαστής, εξεταστής και συζητητής. Για τρεις και πλέον δεκαετίες, από την ηλικία περίπου των σαράντα, ο Σωκράτης σύχναζε στην Αγορά, στο αστικό κέντρο της αρχαίας Αθήνας, εμπλέκοντας τους συμπολίτες του σε συζητήσεις και διεξοδική εξέταση αδιαμφισβήτητων πεποιθήσεων και ηθικών αντιλήψεων. Η φύση αυτής της δραστηριότητας, η οποία συνεχίστηκε για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του Σωκράτη ως μεσήλικα και ως ηλικιωμένου, είναι φτωχό υλικό για δραματοποίηση. Ένας σκηνοθέτης κινηματογράφου θα δυσκολευόταν πολύ να στήσει μία συναρπαστική βιογραφική ταινία πάνω στον χαρακτήρα για τον οποίο μαθαίνουμε από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα. Μολονότι υπάρχουν αναμφισβήτητα στιγμές υψηλού θεάματος, οι οποίες κλιμακώνονται με τη δραματική σκηνή της δίκης και τη συγκινητική του θανάτου του, το πρόβλημα είναι ότι ο χαρακτήρας του Σωκράτη δεν αλλάζει.

Το θέμα είναι το έργο

Όπως πολλά άλλα εικαζόμενα γεγονότα σχετικά με τη ζωή του Σωκράτη, η ιστορία του φιλοσόφου που σηκώνεται και παραμένει όρθιος κατά τη διάρκεια της παράστασης των *Νεφελών* αποτυπώνεται μόνο σε μία πολύ κατοπινή πηγή. Από τη στιγμή που ο Αιλιανός γράφει έξι αιώνες μετά τον θάνατο του Σωκράτη, το ανέκδοτο που αφηγείται θεωρείται από κάποιους ιστορικούς μια γλαφυρή φανταστική ιστορία.⁷ Ίσως να βασίζεται στα περιστατικά που περιγράψαμε παραπάνω, ότι είδαν τον Σωκράτη να στέκεται ακίνητος για πολλές ώρες συνεχόμενα. Μία τέτοια όμως αξιολόγηση των πιθανών βιογραφικών στοιχείων για τον Σωκράτη εγείρει ερωτήματα σχετικά με την ιστοριογραφική μέθοδο και ιδίως με τη στάθμιση του υλικού των πηγών αναφορικά με τη ζωή του. Πότε μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι μία πηγή μάς λέει την ιστορική αλήθεια και πότε δεν μπορούμε;

Οι μελετητές συνήθως αρκούνται στην υπόθεση ότι ο Σωκράτης παρακολούθησε πράγματι την παράσταση των *Νεφελών*. Αυτό γίνεται διότι, όπως

ειπώθηκε παραπάνω, στην καταγραφή του διάσημου υπερασπιστικού λόγου του Σωκράτη στην πλατωνική *Απολογία*, ο οποίος εκφωνήθηκε κατά τη διάρκεια της δίκης του το 399 π.Χ., προβάλλεται να κάνει κάποιον υπαινιγμό ως προς την κωμωδία, η οποία λειτούργησε ως κακή επιρροή στην εικόνα που είχαν σχηματίσει οι ένορκοι γι' αυτόν. Σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλες, ο Πλάτωνας εκλαμβάνεται ως αξιόπιστη πηγή. Παρ' όλα αυτά, η δίκη έλαβε χώρα δύο δεκαετίες μετά την πρώτη παράσταση του έργου και δεν έχουν καταγραφεί μεταγενέστερες παραστάσεις. Όντως αναφέρθηκε ο Σωκράτης στον τρόπο με τον οποίο τον περιέγραψαν σε μία κωμωδία που ανέβηκε τόσο παλιότερα; Θα φαινόταν πράγματι λογικό να έχει ακόμα τέτοια επίδραση στις αντιλήψεις των ανθρώπων ένα έργο που παραστάθηκε είκοσι τέσσερα χρόνια πιο πριν και το οποίο μάλλον οι περισσότεροι από τους ενόρκους δεν το είχαν καν δει;⁸

Ίσως, λοιπόν, δεν θα έπρεπε να καταχωρίσουμε την αποτύπωση του λόγου του Σωκράτη στη δίκη από τον Πλάτωνα ως μία ακριβή καταγραφή του γεγονότος. Δεδομένου του ότι η *Απολογία* γράφτηκε τόσο πολλά χρόνια μετά την εκφώνηση του λόγου του Σωκράτη, δεν είναι σαφές πόσο πιστή μπορεί να είναι, ή σκόπευε να είναι, σε σχέση με αυτά που όντως ειπώθηκαν τότε. Πιθανώς ο Πλάτωνας απλώς εφηύρε το μέρος του λόγου στο οποίο ο Σωκράτης υπαινίσσεται την περιγραφή του στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη. Ίσως υπέθεσε ότι οι αναγνώστες του θα γνώριζαν το έργο – μάλλον την αναθεωρημένη εκδοχή που σώθηκε γραπτή, εάν όχι και το ίδιο το έργο που παραστάθηκε – και προφανώς επιθυμούσε να καταγραφεί η άποψη ότι η εικόνα του Σωκράτη διαστρεβλώθηκε από τον Αριστοφάνη. Θα μπορούσαμε επίσης να υποθέσουμε ότι τα υπόλοιπα λόγια που ο Πλάτωνας βάζει στο στόμα του Σωκράτη ενσωματώνουν ανεπαίσθητα ιδέες που ο ίδιος θα ήθελε να σχηματίσουν οι αναγνώστες του για τη ζωή και τις πράξεις του αγαπημένου του δασκάλου.

Η αξιολόγηση των στοιχείων

Με τόσο χώρο που δημιουργείται για αμφιβολίες, η προοπτική μίας πραγματικά ιστορικής ανασύνθεσης του Σωκράτη, σε νεαρή ή σε μεγαλύτερη ηλικία, φαίνεται να απομακρύνεται ολοένα και περισσότερο. Πώς θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε πέρα από τις παραμορφώσεις της εικόνας του

Σωκράτη, είτε αυτές δημιουργήθηκαν από τις κωμικές προθέσεις του Αριστοφάνη είτε από τους πιο σοβαρούς και θεμελιωδώς απολογητικούς σκοπούς των ευνοϊκά διακείμενων βιογράφων του, του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα; Τι μπορούμε να γνωρίζουμε για την πραγματική ζωή και τις σκέψεις του Σωκράτη, ιδίως αυτές των νεανικών του χρόνων;

Η έρευνα της ιστορίας του νεαρού Σωκράτη φαίνεται εκ πρώτης όψεως να παρουσιάζει ένα τεράστιο κενό. Οι βασικοί του αρχαίοι βιογράφοι κάνουν σπάνιες και τυχαίες αναφορές στην εφηβική και νεανική ηλικία του, ενώ οι άλλες πηγές φαίνεται να προσθέτουν μόνο μερικές αμφιλεγόμενες λεπτομέρειες, ενισχύοντας έτσι τη σιωπή τους πάνω στο θέμα. Έτσι, δεδομένης της απουσίας στοιχείων για τον νεαρό Σωκράτη, μοιάζει σαν να είμαστε καταδικασμένοι στην άγνοια ή σε φανταστικές υποθέσεις σχετικά με τις νεανικές του πράξεις. Και γιατί αυτό είναι σημαντικό; Διότι απλώς είναι πιθανό οι πρώιμες εμπειρίες και οι στενές σχέσεις του Σωκράτη να αποτελούν κρίσιμης σημασίας ενδείξεις ως προς το γιατί, κάποια στιγμή στην αρχή της μέσης ηλικίας του, εγκαινίασε ένα φιλοσοφικό ύφος που διαμόρφωσε την κατεύθυνση της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης. «Ο Σωκράτης», λέει ο Ρωμαίος ρήτορας Κικέρωνας, «κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό στη γη».

Οι φιλόσοφοι πριν από τον Σωκράτη –οι Προσωκρατικοί– έδειχναν μικρότερο ενδιαφέρον για ερωτήματα σχετικά με το πώς θα πρέπει να ζουν οι άνθρωποι ή για το πώς θα πρέπει να ερευνούμε ώστε να μάθουμε τι είναι αληθινό ή καλό. Ο βασικός στόχος των ερευνών τους ήταν να παράσχουν αληθοφανείς υποθέσεις για πράγματα όπως η φυσική σύνθεση του σύμπαντος και η γέννηση του υλικού κόσμου. Ο Σωκράτης, αντιθέτως, πίστευε ότι τίποτα δεν είναι πιο σημαντικό από την κατανόηση του πώς μπορούμε να καλλιεργήσουμε και να εκπαιδεύσουμε με τον καλύτερο τρόπο την ψυχή – την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Εξέλαβε πολύ σοβαρά το περιεκτικό ρητό που ήταν αναγραμμένο στον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς: «γνῶθι σαυτόν». Αναζητούσε να χαράξει ένα μονοπάτι προς την αυτογνωσία μέσα από άοκνες ερωτήσεις και εξέταση των ανθρώπων και των ιδεών και δήλωνε ότι «ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων».

Τι ενέπνευσε, λοιπόν, τον Σωκράτη, ώστε να στρέψει το ασυνήθιστο αναλυτικό του πνεύμα προς αυτή την πρωτότυπη έρευνα βαθιάς ηθικής αξίας, η οποία έμελλε να δημιουργήσει την τεράστια κληρονομιά ηθικής, δεοντολογικής και επιστημολογικής σκέψης, αποδέκτης της οποίας είναι ολόκληρη

ρος ο κόσμος; Τι τον έκανε να καταλήξει στην επιδίωξη ενός εντελώς νέου τρόπου σκέψης αναφορικά με το νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης, με ανυποχώρητη σπουδή και επιμονή και με κόστος την κοινωνική του αποδοχή και τελικά την ίδια του τη ζωή; Ποια διανοητικά και συναισθηματικά εμπόδια αντιμετώπισε και ξεπέρασε, ώστε να τα καταφέρει; Ποιες προσωπικές εμπειρίες, ανάμεσα στις οποίες πιθανόν συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι ερωτεύτηκε και βίωσε την ερωτική απογοήτευση, διαμόρφωσαν τη στάση του ως νέου ανθρώπου και άλλαξαν την πορεία της ζωής του;

Λέγεται ότι ήταν γιος ενός ταπεινού λιθοξόου και μίας μαίας, οπότε το πρώιμο στάδιο της ζωής του δεν φαίνεται να έχει το παραμικρό ενδιαφέρον. Μολονότι είναι παραδεκτό ότι διήγε μία πιο δραστήρια ζωή ως στρατιώτης πέρα από τα σύνορα της πόλης που γεννήθηκε, κάνει την εμφάνισή του στην ιστορία ως ένας ολοκληρωμένος διανοητής, ενώ λίγοι αισθάνονται την ανάγκη να διερευνήσουν τι ήταν πριν γίνει αυτό που ξέρουμε. Καθώς ωστόσο μελετούμε το χρονολόγιο της ζωής και της δράσης του Σωκράτη, γίνεται ολοένα και περισσότερο σαφές ότι τα γεγονότα των νεανικών και πρώιμων χρόνων του, πολύ πριν γίνει γνωστός στον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα ή ακόμα και στον Αριστοφάνη, πρέπει να διαδραμάτισαν πολύ κρίσιμο ρόλο στην ανάδειξή του στον στοχαστή που όλοι γνωρίζουμε.

Η φαινομενική απουσία στοιχείων για το πρώιμο στάδιο της ζωής του Σωκράτη έχει οδηγήσει τους μελετητές και τους ιστορικούς στην υπόθεση ότι είναι αδύνατο να απαντήσουμε με ικανοποιητικό τρόπο ερωτήματα σχετικά με τη διανοητική ή συναισθηματική πορεία που τον οδήγησε να ενστερνιστεί αυτόν τον τρόπο φιλοσοφικής ζωής και σκέψης. Υπάρχει όμως μία οδός που μπορεί να μας διαφωτίσει σε μεγάλο βαθμό για τη νεανική ηλικία του Σωκράτη, η οποία βασίζεται σε ενδείξεις που είτε δεν έγιναν αντιληπτές είτε παρερμηνεύτηκαν. Μας οδηγεί στο να επανεξετάσουμε το κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον του Σωκράτη στα πρώτα του χρόνια και στο να εμπλουτίσουμε μέσα από περιστασιακές λεπτομέρειες την ιστορία της νεανικής και διανοητικής του ανάπτυξης. Μας καθοδηγεί στο να υποβάλουμε τις πρωταρχικές πηγές σε πιο εξονυχιστική εξέταση ως προς τις εμφανείς αντιφάσεις και σιωπές τους και να επανεκτιμήσουμε αυτά που έχουν να συνεισφέρουν άλλες λιγότερο γνωστές πηγές. Τέλος, μας κατευθύνει να λάβουμε υπόψη μας αυτά που οι βιογράφοι του Σωκράτη μάλλον αγνόησαν, παρέλειψαν ή παρασιώπησαν, καθώς και γιατί το έκαναν αυτό.

Για να προσεγγίσουμε το θέμα του «Ερωτευμένου Σωκράτη» οφείλουμε να αντλήσουμε από ιστορικές πηγές τα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται με γεγονότα στα οποία ήταν πιθανό να είχε συμμετάσχει ενεργά. Απαιτείται να επανεξετάσουμε με φρέσκια ματιά τις ιδιότητες που του αποδίδονται από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, οι οποίοι στο κάτω κάτω γεννήθηκαν όταν ο Σωκράτης είχε εισέλθει σε προχωρημένη μέση ηλικία, οπότε δεν τον ήξεραν παρά μόνο ως ηλικιωμένο.⁹ Τέλος, το θέμα αυτό μας προσκαλεί να εξετάσουμε τις λιγότερο συστηματικές ενδείξεις για τη ζωή του που μας σώθηκαν, παρά την εικόνα που φιλοτέχνησαν οι βασικοί βιογράφοι του.

Στα γραπτά των μεταγενέστερων συγγραφέων, όπως του Πλούταρχου κατά τον 2ο μ.Χ. αιώνα και του Διογένη Λαέρτιου του 3ου μ.Χ. αιώνα, βρίσκουμε ιστορίες και ανέκδοτα σχετικά με τον Σωκράτη που συγκεντρώθηκαν από παλαιότερες πηγές, όπως ο Πλάτωνας και ο Ξενοφώντας, καθώς επίσης και παραπομπές σε μικρά θραύσματα αναφορών από λιγότερο ένθερμους μάρτυρες, όπως ο Ίωνας ο Χίος, ο Αριστοτέλης και ο Αριστόξενος. Ο Ίωνας ήταν ένας μεγαλύτερος σε ηλικία σύγχρονος του Σωκράτη, ενώ ο Αριστοτέλης και ο Αριστόξενος, αν και νεότερης γενιάς (ο Αριστοτέλης ήταν μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Αριστόξενου), θα είχαν σίγουρα γνωρίσει μεγαλύτερους ανθρώπους που τον ήξεραν.

Οι μαρτυρίες αυτών των πηγών παρουσιάζουν κάποιες μη εξωραϊσμένες πτυχές της βιογραφίας του Σωκράτη, οι οποίες δεν έχουν γίνει αντιληπτές σε μεγάλο βαθμό από τους σύγχρονους ιστορικούς ή, ιδίως όταν διαφοροποιούνται από τα λεγόμενα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, απορρίπτονται ως μη έγκυρες, αβάσιμες ή εχθρικές επινοήσεις. Από αυτές μαθαίνουμε, λόγου χάρη, ότι ο Σωκράτης όταν ήταν νέος ταξίδεψε στη Σάμο με τον μεγαλύτερο σε ηλικία εραστή του, ότι παντρεύτηκε περισσότερες από μία φορές και ότι ήταν ικανός να υποστηρίξει τον τρόπο ζωής του νοικιάζοντας σε άλλους μέρος της ιδιοκτησίας του. Εάν αυτά αληθεύουν, οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες μας δίνουν μία πολύ διαφορετική εικόνα του Σωκράτη από αυτήν που παρουσιάζεται συνήθως.

Πώς θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε την αξιοπιστία τέτοιων πληροφοριών; Κάθε ιστορική έρευνα απαιτεί από εμάς να ζυγίζουμε τα στοιχεία από τις πηγές και με βάση αυτά να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μία πειστική αφήγηση. Ο Σωκράτης των αρχαίων βιογράφων δεν μπορεί παρά να είναι, αν όχι φανταστικός, τουλάχιστον μία επιλεκτική και ευρηματική

κατασκευή. Ο «Σωκράτης» του Αριστοφάνη διαφέρει από αυτόν του Πλάτωνα και ο Σωκράτης του Πλάτωνα διαφέρει από αυτόν του Ξενοφώντα: ο Πλούταρχος και ο Διογένης Λαέρτιος διατηρούν στοιχεία απ' όλες αυτές τις πηγές, ενώ παρεκκλίνουν από αυτές ως προς την προσέγγιση και τις λεπτομέρειες. Αναπόφευκτα, η εικόνα που έχουμε εμείς για τον Σωκράτη θα διαφέρει με τη σειρά της απ' όλες τις προηγούμενες.

Ακόμη κι αν χρησιμοποιήσουμε όποιο στοιχείο βρεθεί και μπορεί να θεωρηθεί ότι διαθέτει ιστορική αξία, ακόμη κι αν φροντίσουμε να ακολουθήσουμε με ακρίβεια τη χρονολογική σειρά των γεγονότων που πλαισίωσαν τις πράξεις του φιλοσόφου, πιθανώς είμαστε εξίσου επιρρεπείς, και χωρίς να το δικαιούμαστε περισσότερο, στο να δημιουργήσουμε τη δική μας φανταστική κατασκευή του Σωκράτη. Ο βασικός λόγος που επιθυμώ να παρουσιάσω τον δικό μου Σωκράτη είναι επειδή τα υπάρχοντα στοιχεία που σχετίζονται με τις, κατά κύριο λόγο, σκοτεινές πρώτες δεκαετίες της ζωής του χρήζουν νέας προσεκτικής εξέτασης, επαναξιολόγησης και επανερμηνείας. Ερευνώντας τα στοιχεία αυτά υπό καινούργιο φως, θα έχουμε την ευκαιρία να κατανοήσουμε όπως ποτέ μέχρι τώρα την πιθανή διαδρομή των νεανικών χρόνων του φιλοσόφου και τη σημασία τους για την εκδίπλωση της σκέψης του.

Ζωή και σκέψη

Γιατί θα πρέπει να μας ενδιαφέρει η ζωή του Σωκράτη όπως και να 'χει; Πολλοί θα σκεφτούν ότι αυτό που πραγματικά έχει σημασία είναι η κληρονομιά των φιλοσοφικών ιδεών και μεθόδων του. Ο Σωκράτης είναι αντικείμενο θαυμασμού προπάντων ως μία από τις μεγάλες ιδρυτικές φυσιογνωμίες της δυτικής πνευματικής παράδοσης. Οι ιδέες του, όπως μεταδόθηκαν από τον Πλάτωνα, άλλαξαν τον τρόπο με τον οποίο σκεπτόμαστε τη ζωή, την αλήθεια, τη γνώση και άφησαν στην ανθρωπότητα μία τεράστια και πολύτιμη κληρονομιά ηθικού και φιλοσοφικού στοχασμού. «Ο ασφαλέστερος γενικός χαρακτηρισμός της ευρωπαϊκής φιλοσοφικής παράδοσης», γράφει ο φιλόσοφος Alfred North Whitehead, «είναι ότι αποτελεί μία σειρά από υποσημειώσεις στον Πλάτωνα». Οι πλατωνικοί διάλογοι επικεντρώνουν την προσοχή μας σε ερωτήματα που έθεσε ο Σωκράτης και τα οποία παραμένουν απολύτως επίκαιρα και στη σύγχρονη εποχή. Τι είναι δικαιοσύνη;

Τι είναι καλό; Τι γνωρίζουμε στ' αλήθεια; Ποιος είναι ο σκοπός της εκπαίδευσης; Ποια είναι η σημασία της ανδρείας; Πώς θα πρέπει οι άνθρωποι να επιδιώκουν να ζουν; Τι πραγματικά σημαίνει η αγάπη;

Ωστόσο, εξίσου σημαντική είναι και η βιογραφία του Σωκράτη. Παρότι δεν άφησε κανένα γραπτό πίσω του, οι ιδέες του επέζησαν κατά βάση χάρη στο γεγονός ότι έζησε και πέθανε για τις φιλοσοφικές του αρχές, δίνοντας το έναυσμα στους πιστούς ακολούθους του, τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα, να αφηγηθούν την ιστορία του για τις επόμενες γενιές.¹⁰ Αυτό καθιστά σημαντικό όχι μόνο το περιεχόμενο των ιδεών του αλλά και τον τρόπο ζωής και θανάτου του. Η σύγκριση με τον ιδρυτή του χριστιανισμού είναι αναπόφευκτη: Η ιστορία της ζωής και του θανάτου του Ιησού όπως αποτυπώνεται στην Καινή Διαθήκη είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση και εκτίμηση του μηνύματός του.¹¹ Συγκεκριμένα, το πόσο δίκαιη ή όχι ήταν η θανάτωση του Σωκράτη από την αθηναϊκή πολιτεία αποτελεί ακόμα αντικείμενο συζήτησης. Ο Πλάτωνας, ο πιο ευφυής και αφοσιωμένος μαθητής του, ήταν βέβαιος ότι διαπράχθηκε μία τρομερή αδικία και αφιέρωσε το υπόλοιπο της ζωής του υποστηρίζοντας τη δική του εκδοχή περί των ιδεών του Σωκράτη, με σκοπό να δείξει ότι ήταν ένας μάρτυρας της αλήθειας που προσπάθησε να μεταδώσει.

Πώς, επομένως, θα μπορούσαμε να αναδομήσουμε μία αληθοφανή περιγραφή των συμβάντων που μετέτρεψαν τον άνθρωπο Σωκράτη στον φιλόσοφο Σωκράτη; Την εποχή των *Νεφελών*, το 423 π.Χ., ο Σωκράτης ήταν, όπως είδαμε, στα μέσα της πέμπτης δεκαετίας της ζωής του. Με βάση το έργο, ήταν ήδη αρκετά γνωστός και αναγνωριζόταν ως ένας αδέκαρος δάσκαλος και υψιπέτης διανοητής. Αυτή είναι η φήμη που απέκτησε, μολονότι, όπως γνωρίζουμε από τον Πλάτωνα, είχε πολεμήσει με ξεχωριστή ανδρεία στη Μάχη του Δηλίου μόλις έναν χρόνο πριν και σχετιζόταν επί μακρόν με άτομα επιρροής στην αθηναϊκή δημόσια ζωή, όπως ο δημοφιλής ελευθεριάζων και πολιτικός Αλκιβιάδης. Ποια περίοδο της ζωής του ο Σωκράτης ως άνθρωπος της δράσης έδωσε τη θέση του στον στοχαστή και γιατί συνέβη αυτή η αλλαγή; Τα στοιχεία μάς οδηγούν επίμονα, κατά την άποψή μου, σε μία προγενέστερη περίοδο της ζωής του και εντέλει, όπως ευαγγελίζεται αυτό το βιβλίο, στην ιστορία του ερωτευμένου Σωκράτη.

Όλοι γνωρίζουμε τον Σωκράτη, τον φιλόσοφο που θεμελίωσε τη δυτική σκέψη και του οποίου η θανατική καταδίκη σήμανε το τέλος του αθηναϊκού Χρυσού Αιώνα. Η εικόνα μας γι' αυτόν προέρχεται κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα – άνδρες που τον συναναστράφηκαν όταν πια ήταν πενήντάρης και γνωστή φυσιογνωμία της Αθήνας.

Στην καρδιά της ιστορίας του, όμως, υπάρχει ένα μυστήριο: Τι έκανε τον νεαρό Σωκράτη φιλόσοφο; Τι τον οδήγησε να αναζητήσει με τόση επιμονή, θυσιάζοντας την κοινωνική αποδοχή και στο τέλος την ίδια τη ζωή του, έναν νέο τρόπο σκέψης και σύλληψης της ανθρώπινης ύπαρξης;

Σε αυτή την ανατρεπτική βιογραφία, ο Αρμάν ντ' Ανγκούρ διερευνά τα πάθη και τα κίνητρα του νεαρού Σωκράτη, καταδεικνύοντας πώς ο έρωτας τον διαμόρφωσε στον φιλόσοφο που προοριζόταν να γίνει. Σκιαγραφεί έναν Σωκράτη που δεν έχουμε ξαναδεί: ηρωικό πολεμιστή, αθλητικό παλαιστή και χορευτή – και παθιασμένο εραστή. Και αποκαλύπτει ποια ήταν η γυναίκα που ο ίδιος ισχυριζόταν ότι τον ενέπνευσε να αναπτύξει τις ιδέες που αιχμαλωτίζουν τη σκέψη μας εδώ και 2.500 χρόνια.

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ
www.psichogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ: 23669